

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ПЕНЬКОВА СВІТЛАНА ДМИТРІВНА

УДК 372.881.116.12

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ
РОСІЙСЬКОМОВНИХ ПЕРШОКЛАСНИКІВ

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2002

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі педагогіки та методики початкового навчання Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

Трунова Валентина Андріївна,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України

Богуш Алла Михайлівна,
Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського,
завідувач кафедри теорії та методики дошкільної освіти

кандидат педагогічних наук, доцент

Лазаренко Наталія Іванівна,
Вінницький державний педагогічний університет
імені М.Коцюбинського,
доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання

Провідна установа: Рівненський державний гуманітарний університет,
кафедра педагогіки та методики початкового навчання,
Міністерство освіти і науки України, м.Рівне.

Захист відбудеться ” 12 ” вересня 2002 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.07 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано ” 11 ” червня 2002 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Козачук Г.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах національного та соціально-культурного відтворення, становлення державності та демократизації суспільства, відродження інтелектуального та духовного потенціалу громадян України, розширення сфер функціонування української мови як державної особливої ваги набуває культура усного мовлення – найважливішого засобу спілкування, виховання і всебічного розвитку особистості. Відповідно до сучасних потреб прийнято ряд документів, які визначають шляхи реалізації наскрізного завдання в галузі мовної освіти – обов'язкового опанування кожним громадянином України української державної мови. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, окреслюючи перспективи подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу, наголошує на тому, що “освіта сприяє формуванню високої мовної культури та мовної компетентності громадян, поваги до державної мови” [Освіта, № 60-61, с.4]. Відтак, особливої значущості набуває робота, спрямована на формування культури українського мовлення, починаючи з початкової ланки загальноосвітньої школи, оскільки набуті в молодшому шкільному віці лінгвістичні знання та мовленнєві вміння стають підґрунтям комунікативної досконалості та нормативності мовлення.

Проблема культури мовлення завжди була у центрі посиленої уваги вітчизняних лінгвістів і методистів (Н.Д.Бабич, І.К.Білодід, О.М.Біляєв, С.Я.Єрмоленко, М.А.Жовтобрюх, А.П. Каніщенко, А.П.Коваль, Л.І.Мацько, М.І.Пентилук, М.М.Пи-линський, В.М. Русанівський та ін.). Вченими визначено питання мовної культури людини та суспільства, теорії мовної норми, комунікативні якості культури мовлення. Для нашого дослідження становили інтерес лінгводидактичні засади навчання другої мови в білінгвістичному оточенні (А.М.Богущ, Н.А.Пашковська, А.Є.Супрун, О.Н.Хорошковська та ін), психологічний та психолінгвістичний аспекти породження та особливостей усномовленнєвих висловлювань, які досліджували Л.С.Виготський, М.І.Жинкін, І.О.Зимня, О.О.Леонтєв, С.Л.Рубінштейн, І.О.Синиця та ін.

Успішному розв'язанню цієї проблеми сприяють ряд дисертаційних досліджень (Л.В.Барановська, Л.М.Головата, В.А.Каліш, О.І.Кретова, Г.А.Олійник, І.І.Пахненко, Т.П.Рукас, В.Д.Усатий та ін.). Однак дослідниками висвітлено питання вдосконалення мовної майстерності тих, хто вже одержав шкільну освіту (студентська молодь, вчителі), тоді як систематична робота щодо формування й удосконалення мовленнєвої культури, саме учнів загальноосвітньої школи, зокрема початкової, залишається актуальною і водночас недостатньо розробленою. Окремі аспекти розвитку мовленнєвої культури школярів початкової ланки знаходимо, аналізуючи дослідження методичного характеру:

становлення і розвиток орфоепічних норм мовлення молодших школярів (М.Л.Микитин), прийоми вироблення у дітей навичок україномовного етикету (Р.М.Миронюк), формування орфографічних норм української мови у російськомовних першокласників (Р.І.Черновол-Ткаченко) тощо.

Натомість пошук шляхів оптимізації мовного виховання, перш за все формування нормативного українського мовлення учнів, які приходять у перші класи шкіл з українською мовою навчання з російськомовних родин, ще не був предметом спеціального дослідження вчених. Гостра необхідність розробок цієї лінгводидактичної проблеми у зв'язку з потребами сьогодення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження “Формування культури українського мовлення російськомовних першокласників”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема узгоджена з напрямом наукового пошуку “Професійно-педагогічна спрямованість у системі молодого спеціаліста як засіб формування психологічної стійкості його діяльності” (державний реєстр №1870080789) та входить до тематичного плану Ізмаїльського державного педагогічного інституту з проблеми “Шляхи удосконалення вузівської підготовки вчителі школи “першого ступеня”. Автором досліджувалося формування мовленнєвої культури першокласників шляхом підготовки вчителя стосовно етапів, методичного забезпечення, організації навчально-мовленнєвої діяльності, що послужило змістом розробленої лінгводидактичної експериментальної технології.

Об'єкт дослідження – навчально-мовленнєва діяльність російськомовних учнів першого класу шкіл з українською мовою навчання.

Предмет дослідження – процес формування культури українського мовлення російськомовних першокласників.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити лінгводидактичну технологію формування мовленнєвої культури.

Гіпотеза дослідження – якщо під час оволодіння загальномовленнєвими вміннями та навичками впроваджувати науково обґрунтовану та методично доцільну педагогічну технологію формування культури українського мовлення, яка включає поетапність засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури, раціональне використання адекватних методів, прийомів і засобів мовленнєвого розвитку, відповідну організацію навчально-мовленнєвої діяльності шляхом мовного забезпечення і побудови системи вправ, то це підвищить ефективність оволодіння російськомовними першокласниками нормативним українським мовленням.

Відповідно до мети та гіпотези дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної, лінгвістичної та

навчально-методичної літератури, шкільних програм і підручників, практики сучасної початкової школи вивчити стан досліджуваної проблеми.

2. Розкрити зміст поняття "першооснови мовленнєвої культури", з'ясувати психологічні, психолінгвістичні та лінгвістичні основи формування культури українського мовлення.

3. Обґрунтувати психолого-педагогічні передумови процесу формування мовленнєвої культури російськомовних учнів першого класу.

4. Визначити провідні принципи та критерії добору мовного матеріалу, згідно з якими розробити лінгводидактичну технологію формування культури українського мовлення першокласників.

5. Експериментально перевірити лінгводидактичну технологію формування культури українського мовлення російськомовних першокласників.

6. Зробити висновки і запропонувати вчителям-практикам рекомендації щодо формування основних комунікативних ознак мовленнєвої культури.

Методологічними засадами стали положення про зв'язок мови і мовлення, пріоритетну роль мови в інтелектуальному та духовному розвитку особистості, теорія мовленнєвої діяльності, дослідження вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, психологів і методистів про закономірності навчально-мовленнєвої діяльності. Дослідження ґрунтувалося на основних положеннях Закону України "Про освіту", "Про мови", Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті про зміст і завдання загальноосвітньої підготовки школярів та нормативних документів з проблем мовної освіти в Україні.

Для вирішення поставлених завдань використані такі *методи дослідження*:

а) теоретичні – вивчення й аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної та навчально-методичної літератури з проблеми дослідження, прогнозування і моделювання навчально-мовленнєвої діяльності; синтез емпіричного матеріалу;

б) емпіричні – цілеспрямоване педагогічне спостереження та аналіз уроків української мови і читання; вивчення продуктів мовленнєвої діяльності учнів; анкетування, бесіди; узагальнення передового педагогічного досвіду; педагогічний експеримент (констатуючий і формуючий); методи математичної обробки експериментальних даних.

Використані методи забезпечили комплексне пізнання предмета дослідження, дали можливість кількісно та якісно проаналізувати експериментальні дані.

Дослідження здійснювалось у три етапи.

На першому етапі (1995-1997 рр.) відбувалося теоретичне вивчення і аналіз лінгвістичної, психолого-педагогічної та методичної літератури, наукових праць з проблеми започаткованого дослідження. Проводилась робота, спрямована на визначення і конкретизацію об'єкта, предмета і гіпотези дослідження, уточнювалися завдання і методика дослідно-експериментального навчання, здійснено констатуючий експеримент.

На другому етапі (1998-2000 рр.) теоретично обґрунтовано і перевірено на практиці компоненти (педагогічні умови) технології формування культури українського мовлення російськомовних першокласників , проведено формуючий експеримент, під час якого перевірялася ефективність запропонованої технології формування мовленнєвої культури.

На третьому етапі (2000-2001 рр.) здійснювалось узагальнення й уточнення основних результатів дослідження, теоретичне осмислення експерименту.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає у створенні науково обґрунтованої лінгводидактичної технології формування культури українського мовлення російськомовних першокласників, визначенні психолого-педагогічних умов її реалізації, етапів і методів навчально-мовленнєвої діяльності щодо вироблення основних комунікативних ознак мовленнєвої культури.

Практичну значущість дослідження становлять визначені провідні принципи та критерії добору мовного матеріалу, дібрана система вправ для формування основних комунікативних ознак мовленнєвої культури.

Розроблений зміст лінгводидактичної технології може бути використаний учителями початкових класів у практиці навчально-мовленнєвої діяльності з вивчення української мови. Результати дослідження слугуватимуть поліпшенню професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних коледжах, училищах, вищих навчальних закладах, інститутах удосконалення вчителів, розробці навчально-методичних посібників для розвитку у російськомовних першокласників українського мовлення.

Вірогідність наукових результатів і висновків дисертації забезпечена методологічною обґрунтованістю її вихідних теоретичних положень (наукових даних педагогіки, психології, лінгводидактики); використанням системи методів, що адекватні об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження; тривалістю та широтою педагогічного експерименту, результатами обробки кількісних і якісних даних дослідно-експериментального навчання.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались у процесі дослідно-експериментальної роботи з навчання української мови учнів перших класів загальноосвітніх шкіл м. Одеси (№57, 86, школа-інтернат № 2), м. Ізмаїла (№ 6, 9, 14),

Ізмаїльського району (с. Броска, Матроска, Першотравневе) Одеської області (довідки про впровадження №01-02/407 від 10.09.2001р., №449 від 7.09.2001р., № 431 від 06.09.2001р.). Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки” (м. Тернопіль, 1996 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми розбудови національної освіти” (м. Херсон, 1997 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості” (м.Київ, 2001р.), засіданнях кафедри педагогіки та методики початкового навчання педагогічного факультету Ізмаїльського державного педагогічного інституту, у ході навчального процесу на очному відділенні вищеназваного факультету (у формі практичних занять із спецсемінару ”Лінгводидактичні аспекти формування мовленнєвої культури” (1999-2001 рр.).

З теми дисертаційного дослідження **опубліковано** вісім робіт. Із них у фахових наукових виданнях України – 6, а решта – апробаційні матеріали, надруковані у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та рекомендацій, списку використаних літературних джерел (240), 10 додатків (обсяг 64 сторінки). Основний зміст дисертації викладено на сторінках машинописного тексту і містить 10 таблиць, 3 схеми. Повний обсяг дисертації становить 255 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; визначено об’єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання та методи дослідження; сформульовано наукову новизну, теоретичну, практичну значущість отриманих результатів.

У **першій частині** “Теоретичні засади проблеми формування культури українського мовлення першокласників” розкрито сутність поняття “культура мовлення та її основні комунікативні ознаки, визначено і проаналізовано психолінгвістичні, психологічні та лінгвістичні основи формування мовленнєвої культури.

За визначенням учених “культура мовлення вивчає нормативність мови, володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, її відповідність тим вимогам, що ставляться перед мовою в суспільстві, розробляє правила вимови, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень”.

Зазначимо, що в українській лінгвістичній літературі вживають паралельно терміни культура мови (І.К.Білодід, С.Я.Єрмоленко, Л.І.Мацько, А.П.Коваль, М.М.Пилинський, В.М.Русанівський) і культура мовлення (Н.Д.Бабич, О.М.Беляєв, М.А.Жовтобрюх, Т.І.Панько). Ми приєднуємось до тих вчених, що використовують термін “культура мовлення”, оскільки він, на нашу думку, характеризує комунікативно-діяльнісний підхід до мовної освіти, обумовлюючи готовність мовця до використання мовних засобів.

У нашому дослідженні вивчено проблему мовленнєвої культури в лінгво-психолого-педагогічному аспектах. Враховуючи особливості формування нормативного мовлення учнів початкової ланки школи, а саме російськомовних першокласників, визначено *першооснови мовленнєвої культури* як здатність мовців правильно, точно, логічно висловлюватись, добираючи мовновиражальні одиниці відповідно до мети і обставин комунікації, загальноприйнятого мовленнєвого етикету. Таке визначення, на нашу думку, досить повно відображає завдання формування у першокласників необхідних і достатніх ознак культури мовлення.

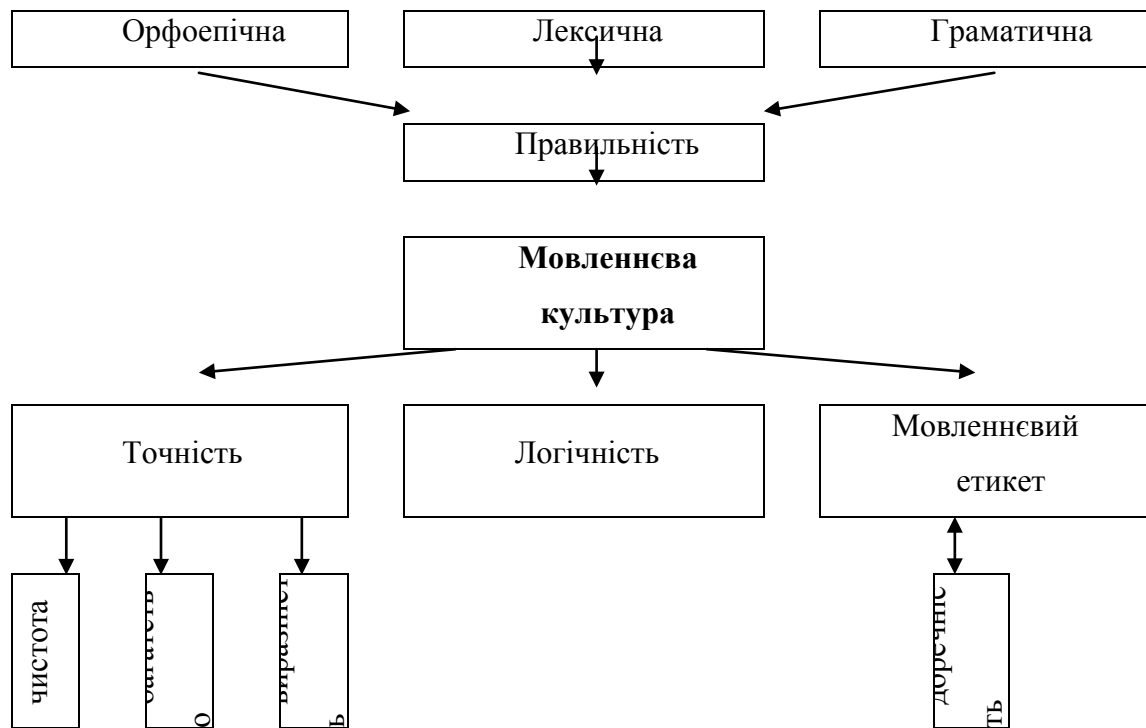
Розглядаючи зміст поняття, необхідно було визначити “основні комунікативні ознаки культури мовлення” як реальні властивості змістової та формальної сторін мови, оскільки остаточної класифікації всіх комунікативних ознак ще не знайдено. Одні ознаки вивчені достатньо (точність, багатство, логічність, виразність, чистота, доречність), інші потребують подальшого вивчення (емоційність, дієвість, стислість, тональність, естетичність). Аналіз мовозначної літератури дав змогу запропонувати власне розуміння системи основних комунікативних ознак: правильність, точність, логічність, чистота, багатство, виразність, доречність і мовленнєвий етикет. Вважаємо, що саме таке наповнення культури мовлення як збірного поняття є необхідним і достатнім, коли йдеться про дотримання першокласниками культури мовлення, про що доводять результати дослідно-експериментального навчання.

У процесі дослідження ми впевнилися, що визначальною ознакою культури мовлення є його правильність, тобто використання мовцем норм сучасної української літературної мови. Доведено, що досконалий рівень мовлення російськомовних першокласників характеризується не просто сукупністю основних комунікативних ознак, а саме їх системою, яку ми подаємо у схемі 1.

Схема 1.

СИСТЕМА ОСНОВНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ОЗНАК ПОНЯТТЯ
“КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ”

Всі ці ознаки підпорядковуються правильності (засвоєння орфоепічних, лексичних, граматичних норм сучасної української літературної мови). Далі ми згрупували ті ознаки, що визначають оволодіння лексичним складом. Найголовнішою в цьому переліку вбачаємо точність. З нею тісно пов'язані чистота, багатство, виразність. Але не можна говорити про якісний рівень мовлення, не враховуючи дотримання норм ввічливого спілкування, що дозволяє нам додати до цієї сукупності й мовленнєвий етикет, з яким нерозривно пов'язуємо доречність вибору тих чи інших мовних засобів.

У другому розділі “Аналіз практики сучасної початкової школи щодо формування мовленнєвої культури” на основі аналізу навчально-методичної літератури та педагогічного досвіду розглядаємо зміст навчальних програм, підручників щодо формування мовленнєвої культури згідно з комунікативно-діяльнісним підходом до розвитку українського мовлення; визначаємо провідні принципи і критерії формування основних комунікативних ознак нормативного українського мовлення російськомовних учнів першого класу.

Програма з української мови для чотирирічної початкової школи (2001р.) передбачає формування основних орфоепічних, граматичних, лексичних норм у першокласників, оволодіння первинними вміннями й навичками монологічного і діалогічного спілкування, етикою мовлення тощо.

Започатковуючи констатуючий експеримент, було проаналізовано ряд букварів з боку застосування методичного апарату для формування основних комунікативних ознак мовленнєвої культури. Ми дійшли висновку про необхідність добору мовного матеріалу за

умови врахування лінгводидактичних принципів; про відображення поширеності мовних явищ, їх здатності бути зразковими для подальшого продукування мовлення.

Для нашого дослідження, яке передбачає забезпечити зміст мовної освіти російськомовних першокласників українських шкіл стосовно формування культури мовлення, вважаємо провідними і критерії добору мовного матеріалу: системність, комунікативність, функціональність, ситуативність.

У процесі апробації і впровадження дослідно-експериментального навчання дотримувалися і таких вимог:

- зміст мовного матеріалу, дібраного з метою формування основних комунікативних ознак культури мовлення, має відповідати віковим особливостям дітей молодшого шкільного віку, бути доступним їхньому розумінню, зацікавлювати їх, збуджувати увагу, сприяти розвитку пам'яті, логічного мислення. Це, передусім, загадки, скоромовки, лічилки, вірші, де розкриваються знайомі першокласникам теми “Навчальне приладдя”, “Школа”, “Літні розваги” тощо;

- добираючи мовні одиниці враховували комунікативну значущість того чи іншого мовного матеріалу, його необхідність під час розгортання власної мовленнєвої діяльності; подолання проявів інтерференції (фонетичної, лексичної, граматичної), принцип опори на життєвий досвід дітей;

- для організації мовного забезпечення використовували різні одиниці мовлення, але, передусім, речення і тексти, які були зразками мовлення з боку розгорнутості, граматичного оформлення, структурної організації та комунікативної спрямованості.

Запропонований мовний матеріал мав комплексний характер, охоплював найбільш важливі та доступні дитячому розумінню основні комунікативні ознаки культури мовлення (правильність, точність, логічність, багатство, доречність, чистота, виразність, мовленнєвий етикет). Добір мовного забезпечення для засвоєння цих ознак є основою експериментально розробленої технології поетапного формування культури українського мовлення у процесі навчання грамоти та вивчення практичного курсу української мови, метою якого є достатній мовленнєвий розвиток учнів.

У третьому розділі “Лінгводидактична експериментальна технологія формування культури українського мовлення російськомовних першокласників та її порівняльна ефективність” розкрито методичне забезпечення процесу оволодіння мовленнєвою культурою, цілеспрямоване поєднання педагогічних компонентів (умов) створеної технології – цілей, змісту, методів, форм організації навчально-мовленнєвої діяльності першокласників, подано результати дослідно-експериментального навчання, перевірено його ефективність.

Дослідно-експериментальне навчання дало змогу проаналізувати методи розвитку мовлення (О.М.Беляев, А.М.Богуш, Є.М.Дмитровський, І.С.Олійник, М.Б.Успенський, О.Н.Хорошковська та ін.) та з'ясувати місце вправ в системі цих методів. Аналіз науково-методичної літератури і спостереження під час проведення формуючої частини педагогічного експерименту дозволили використати такі методи для формування культури українського мовлення першокласників із російсько-мовних сімей: пояснювально-ілюстративний, імітаційний, репродуктивний, оперативний, продуктивно-творчий (комунікативний).

Констатуємо, що формування мовленнєвої культури на основі використання цих методів забезпечило продуктивний характер навчально-мовленнєвої діяльності учнів.

Пояснювально-ілюстративний і репродуктивний методи мають на меті сформувати правильність мовлення (орфоепічну і граматичну). Імітаційний метод допоможе досить швидко відтворити сприйняті на слух мовленнєві зразки, подані вчителем (засвоєння орфоепічних норм, артикуляція звуків, наголошування тощо).

Оперативний метод передбачає виконання певних розумових операцій, а саме аналізу (виконуючи вправу, треба здійснити аналітичні дії: виділити, підкреслити) та синтезу (маємо щось поєднати, доповнити – виконати конструктивні дії). Це досягається за допомогою вправ аналітичного та конструктивного характеру. Такі вправи, як ми впевнились у дослідно-експериментальній роботі, ефективно впливають на формування вмінь вживати граматичні норми української мови, забезпечувати засвоєння правильності як визначальної комунікативної ознаки культури мовлення.

Продуктивно-творчий метод передбачає самостійну мовленнєву діяльність. Інакше його називають комунікативний, оскільки він спрямований на формування вмінь самостійно продукувати комунікативні одиниці на рівні речення та зв'язного висловлювання. За допомогою цього методу вчитель учить дитину спілкуватися українською мовою, будувати монолог, діалог тощо. Найголовнішою функцією цього методу є формування комунікативних умінь, тому він ефективно використовується з метою мовленнєвого розвитку, а також опанування тих чи інших ознак культури мовлення, тобто на продуктивному рівні навчання. Продуктивно-творчий метод знаходить своє відображення у вправах творчого характеру, до яких відносять творчий переказ, складання текстів різних типів (опис, розповідь, міркування); відновлення деформованого тексту; складання речень за опорними словами, сюжетними малюнками; словесне малювання, ситуативні вправи.

Загальновідомо, що метод реалізується за допомогою дидактичних прийомів,

які є його складовими і залежать від навчальної мети, характеру матеріалу, що підлягає засвоєнню, способу взаємодії вчителя й учнів.

Дослідно-експериментальне навчання довело, що для формування культури українського мовлення російськомовних першокласників ефективними є застосування інтелектуальних прийомів (зіставлення, порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація тощо). Ці прийоми стимулюють розумову діяльність дітей, сприяють засвоєнню орфоепічних норм (вимова слів, постановка словесного наголосу), оволодінню граматичною правильністю мовлення. Не менш важливо застосовувати словесні (повідомлення, розповідь, пояснення, запитання, мовленнєвий зразок) й практичні прийоми (вправляння, побудова діалогів, імітація). Вага ж ігрових прийомів (ігрові дії, мовленнєві команди) дещо зменшується, але й їх можна вважати доречними, розвиваючи українське мовлення дітей-росіян.

Ми дійшли висновку, що оптимальний вибір методів і прийомів навчання мови і мовленнєвого розвитку залежить від цілей, змісту мовного матеріалу, характеру навчально-мовленнєвої діяльності, учнівського складу, теоретико-методичної підготовки вчителя.

Цей фактор став провідним у розробці технології поетапного засвоєння культури українського мовлення. Крім того, ми враховували ряд інших педагогічних умов, які вважали обов'язковими для створеної технології:

- поетапність засвоєння основних комунікативних ознак, поступовий перехід від простих до складних завдань, від повільного до швидкого темпу їх виконання;
- спеціальну організацію навчального процесу, яка включала мовне забезпечення і створення системи вправ.

Систему вправ розглядаємо як упорядковану сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних мовних елементів, що утворюють цілісну єдність і підпорядковані навчально-виховній меті мовної освіти молодших школярів, а саме формуванню культури їхнього мовлення (див. схему 2).

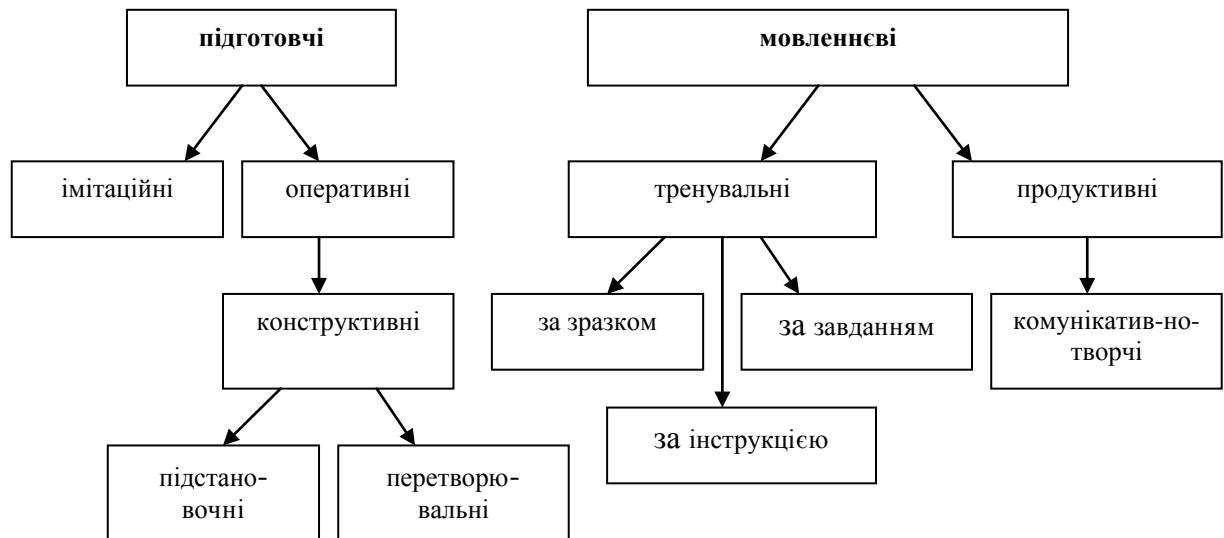

Схема 2

Система вправ для формування мовленнєвої культури

Під час створення системи вправ з формування мовленнєвої культури першокласників ми враховували, які вміння (мовні чи мовленнєві) вони виробляють, які види дій відпрацьовують із мовним матеріалом, на якому рівні (репродуктивному, продуктивному, творчому) ці дії здійснені. Тобто простежувався функціональний принцип підходу до побудови системи вправ для вироблення мовленнєвої культури.

Спираючись на аналіз психологічного процесу виникнення висловлювання, положення про його чотирифазну структуру (орієнтування, планування, реалізація і контроль), а також психолінгвістичні особливості навчання українського мовлення дітей і теорію мовленнєвої діяльності, ми дійшли висновку про необхідність поетапного формування мовленнєвої культури шляхом комплексного відпрацювання її основних ознак на трьох етапах дослідно-експериментального навчання:

- 1) первинно-ознайомлювальний;
- 2) репродуктивно-діяльнісний;
- 3) комунікативно-творчий.

На першому етапі (первинно-ознайомлювальному) було поставлено завдання формувати первинні мовленнєві вміння, пов'язані з вимогами до культури мовлення: слухати і розуміти українське мовлення, вимовляти слова згідно з діючими орфоепічними нормами сучасної української мови, одночасно засвоюючи не лише вимову слова, а й лексичне значення, зв'язувати з іншими словами, тобто оволодівати правильністю мовлення (орфоепічною, граматичною). Широко застосовували вправи імітаційного та оперативного характеру.

Другий етап – репродуктивно-діяльнісний – мав на меті сформувати

первинні вміння оперувати новим матеріалом, опанувати такі комунікативні ознаки, як точність, логічність, чистоту, багатство мовлення. Кінцевим результатом передбачалось вироблення навички говоріння українською мовою. Використовували підстановочні, перетворювальні (трансформаційні) вправи, редагування мовних одиниць (словосполучень, речень, текстів). Шляхом поступового оволодіння мовленнєвими вміннями учні закріплювали вимоги до нормативного спілкування, підвищували змістовність, зв'язність висловлювання.

Третій етап (комунікативно-творчий) передбачав активізацію та генералізацію мовленнєвих умінь щодо літературного мовлення. Вирішувалось завдання щодо формування доречності і виразності мовлення, дотримання норм мовленнєвого етикету. Першокласники мали набути вмінь продуктивного володіння українським мовленням, тобто відпрацювати вторинні вміння. Діапазон вправ цього етапу був достатньо широким: від складання монологічних і діалогічних текстів описового, розповідного характеру до міркувань.

Отже, система вправ була побудована з урахуванням того, що процес формування культури українського мовлення російськомовних першокласників складається з кількох, тісно пов'язаних між собою ланок: сприймання, відтворення, осмислення нового матеріалу, формування і закріплення набутих знань, умінь, навичок, самостійного застосування вторинних умінь у власній мовленнєвій практиці під час активного продукування мовних одиниць.

Навчально-мовленнєва діяльність першокласників щодо опанування ними культури українського мовлення підпорядковується, на нашу думку, чотирьом напрямкам:

- 1) засвоєння норм сучасної української літературної мови (орфоепічна та граматична правильність мовлення);
- 2) формування навичок активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення);
- 3) формування вмінь діалогічного висловлювання (доречність, мовленнєвий етикет);
- 4) формування навичок монологічного мовлення (логічність, виразність).

Реалізація кожного з цих напрямків має відбуватися шляхом виконання спеціальних вправ, які допоможуть учителеві розвинути й удосконалити у російськомовних дітей вміння оволодіти культурою мовленнєвої діяльності на початковому етапі опанування державної мови.

Відповідно до завдань першого етапу, що співпадає з добукварним періодом

навчання грамоти, нами були розроблені підготовчі вправи, які вміщують вправління у

- слуханні і розумінні текстів. Це передбачає й роботу над поясненням значень слів, уточнення їх, тобто засвоєння лексичної правильності;

- вимові слів, згідно з орфоепічними нормами української мови шляхом застосування імітації;

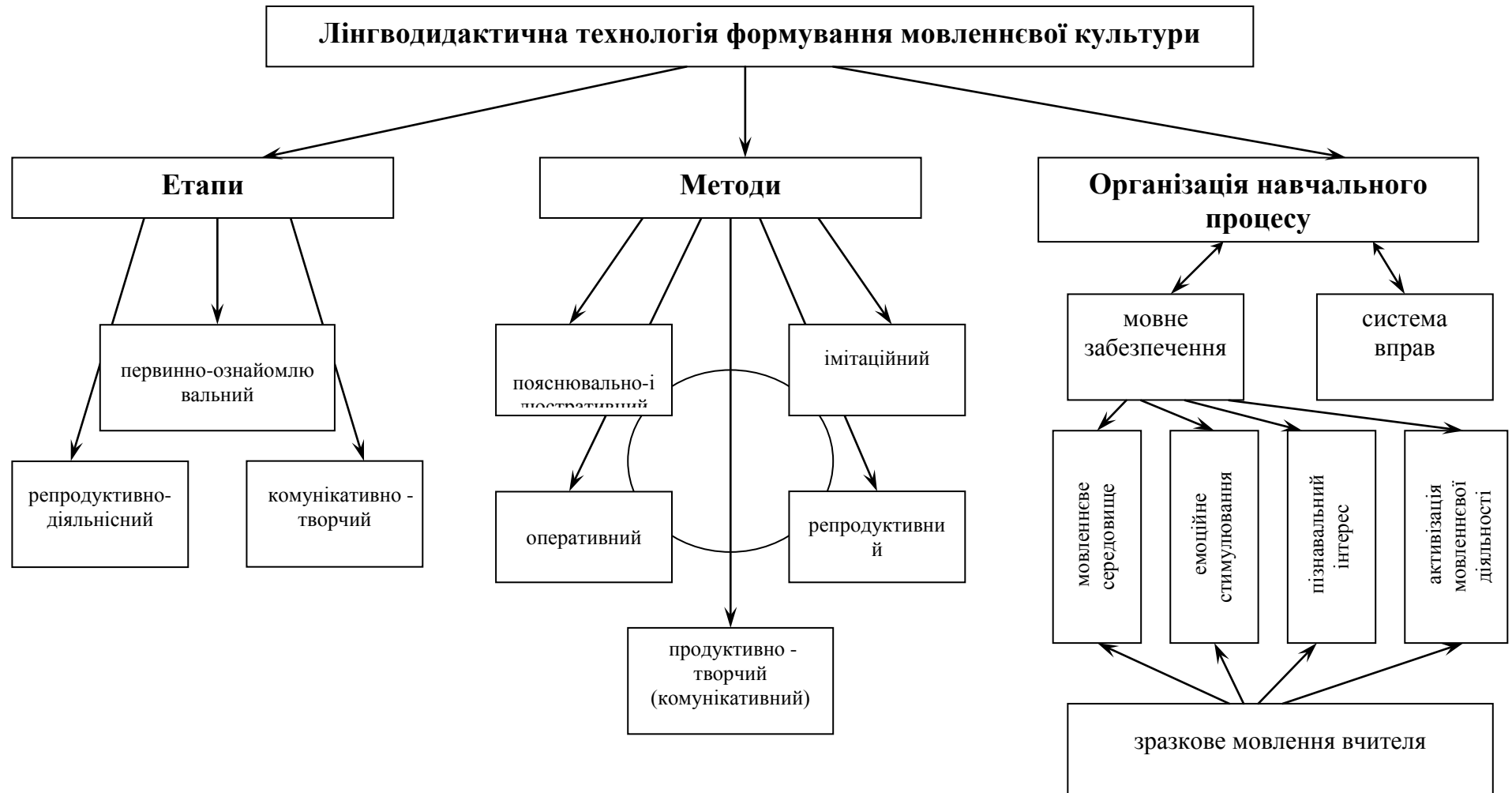
- вживанні слів у словосполученнях та реченнях – формування граматичної правильності мовлення.

Мовленнєві вправи побудовані нами з метою формування орфоепічної та граматичної правильності мовлення (додаток Б), засвоєння точності (додаток В), оволодіння його чистотою (додаток Ж), формування багатства мовлення (додаток Е), оволодіння доречністю (додаток К), виховання мовленнєвого етикету (додаток Л), опанування логічності мовлення (додаток Д) та засвоєння його виразності (додаток З). Всі вони розташовані за ступенем нарощення труднощів і в залежності від вищевказаних напрямків формування мовленнєвої культури.

Розроблені нами вправи були покладені в основу лінгводидактичної експериментальної технології формування культури українського мовлення російськомовних учнів першого класу, яку ми подаємо у схемі 3 (див. с. 12). Формування культури мовлення передбачало, по-перше, поетапність засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури; по-друге, використання пояснювально-ілюстративного, імітаційного, репродуктивного, оперативного та продуктивно-творчого (комунікативного) методів мовленнєвого розвитку; по-третє, спеціальну організацію навчально-мовленнєвої діяльності, спрямовану на мовне забезпечення (створення мовленнєвого середовища, атмосфери позитивного, емоційного стимулювання, розвиток пізнавального інтересу до вивчення української мови, активізацію учнівського мовлення).

Перевірка ефективності розробленої нами та апробованої в процесі дослідно-експериментального навчання технології проводилась двічі за навчальний рік (у грудні 1998 року і у травні 1999 року) порівняно з першим зрізом, запровадженим у листопаді 1998 р. (після того, як першокласники два місяці працювали за вищевказаною технологією та запровадженою системою вправ). Ми перевіряли рівень сформованості основних комунікативних ознак мовленнєвої культури на основі говоріння за змістом прослуханого тексту, на основі монологічного висловлювання (опис предмета). При цьому враховували а) мовленнєву активність (бажання дитини

Схема 3

включитися в мовленнєву діяльність); б) кількість та характер допущених помилок у правильності мовлення (орфоепічній та граматичній); в) порушення інших ознак мовленнєвої культури за вказаними чотирма напрямками.

Виявлено, що учні першого класу на кінець навчального року в контрольних та експериментальних класах в цілому оволоділи нормативним українським мовленням. Аналіз кількості та характеру порушень основних комунікативних ознак культури засвідчує позитивну динаміку. Так, якщо в контрольних класах орфоепічна правильність складала в травні 1999 року 62,7%, то відповідно в експериментальних – 45,7%, а граматична – 59,3% і 44,7%. Порівню-ючи з листопадом 1998 року, порушень у дотриманні цих вимог зроблено на 9,3% і 13,5% менше у контрольних класах та 20,2% і 19,5% менше в експериментальних.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз мовленнєвої культури першокласників

Час	Всього класів	участь в експерименті	Мовленнєва активність	Порушення комунікативних ознак									
				правильність			точність	чистота	багатство	логічність	виразність	доречність	МОВЛЕННЄВИЙ етикет
				орфое	грамат	ична							
листопад 1998	контрольних	9	268	95,5	72,0	72,8	73,9	73,5	71,3	74,3	74,6	86,2	54,1
грудень 1998			268	97,4	68,7	68,3	69,4	63,8	69,0	66,8	66,4	79,1	42,5
травень 1999			268	100	62,7	59,3	63,8	62,3	66,8	58,6	60,1	69,0	30,9
листопад 1998	тальних	13	387	96,6	65,9	63,8	66,9	66,7	63,6	70,5	68,5	81,4	48,1
грудень 1998			387	99,5	62,3	54,8	61,8	62,5	52,2	59,5	61,2	68,2	32,6

травень 1999		387	100	45,7	44,7	47,5	49,6	29,7	42,1	44,9	48,6	14,9
		100%										

Аналізуючи другий напрямок – формування активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення), теж констатуємо позитивні зміни. Ці показники досягли, порівняємо: 63,8% у контрольних, 47,5% в експериментальних (на 10,1% і 19,4% менше помилок). Чистота мовлення в контрольних класах покращилась на 11,2%, а в експериментальних – на 17,1%, ми зафіксували порушень цієї ознаки в контрольних класах у 62,3% дітей, тоді як в експериментальних – у 49,6%. Відповідно до дотримання багатства мовлення помилок виявилось у 66,8% проти 29,7% учнів. Різниця становить 4,5% та 33,9%.

Нарешті, формування навичок монологічного мовлення щодо логічності і виразності останнього дає змогу стверджувати, що ці параметри суттєво збільшились. У контрольних класах на кінець дослідного навчання порушень логічності мовлення виявили у 58,6% школярів, тоді як в експериментальних - 42,1% (на 7,5% та 28,4% менше, ніж станом на середину листопада 1998 року); помилок у виразності мовлення 60,1% проти 44,9% першокласників (на 14,5% і 23,6% менше).

Ці дані переконують, що у дітей експериментальних класів на кінець першого року навчання сформувались достатні вміння у засвоєнні основних комунікативних ознак мовленнєвої культури, значно поліпшились навички будувати діалогічні і монологічні висловлювання з боку їх змістової завершеності, логічної послідовності та наявності мовновиражальних засобів. Однак аналіз виконаних завдань свідчить, що поряд з позитивними результатами, все ж таки в експериментальних класах учнями допускаються порушення нормативності мовлення. Характер та кількість помилок показують, що в цих класах висловлювання учнів досконаліші за всіма комунікативними ознаками мовленнєвої культури, а це дає змогу підтвердити гіпотезу про позитивний вплив дослідно-експериментального навчання, ефективність розробленої технології поетапного формування культури українського мовлення російськомовних першокласників.

У **загальних висновках** та рекомендаціях викладено результати дослідження. Основні з них такі:

1. Процес формування культури українського мовлення стає ефективнішим, якщо опиратися на психологічні основи та психолінгвістичні особливості його опанування, лінгвістичні основи, які включають засвоєння дітьми орфоепічних,

лексичних і граматичних норм сучасної української літературної мови.

2. Розкрито зміст поняття “першооснови мовленнєвої культури” як комплексу, що складається з сукупності і системи основних комунікативних ознак і розуміється нами як здатність мовців правильно, точно, логічно висловлюватись, добираючи мовновиражальні одиниці відповідно до мети і обставин комунікації та загальноприйнятого мовленнєвого етикету.

3. Експериментально доведено, що набуття вмінь досконалого мовлення виробляється ефективно, якщо забезпечується вчителем відповідна організація навчально-мовленнєвої діяльності, яка полягає, передусім, у створенні системи вправ для опанування мовленнєвої культури, спеціальному мовному забезпеченні цього процесу (мовленнєве середовище, позитивне емоційне стимулювання, пізнавальний інтерес, активізація мовленнєвої діяльності), зразковому мовленні педагога.

4. З'ясовано, що у структурі вмінь унормованого мовлення молодших школярів домінуючими виступають правильна звуковимова, уточнення, збагачення й активізація лексичного складу, опанування діалогічної та монологічної форм мовлення. Згідно з цим, як переконає дослідно-експериментальна робота, формування культури українського мовлення російськомовних першокласників має підпорядковуватись таким чотирьом напрямкам:

- засвоєння норм сучасної української літературної мови;
- формування навичок активної роботи зі словом;
- формування вмінь діалогічного висловлювання;
- формування навичок монологічного мовлення.

5. Визначено, що опанування молодшими школярами основних комунікативних ознак мовленнєвої культури має відбуватись поетапно, з урахуванням ступеня нарощення труднощів, закономірностей набуття мовленнєвих умінь і навичок, виділення трьох послідовних етапів: первинно-ознайомлювального, репродуктивно-діяльнісного, комунікативно-творчого.

6. Як засвідчило дослідження, у процесі формування культури мовлення доцільно використовувати адекватні методи мовленнєвої практики: пояснювально-ілюстративний, імітаційний, репродуктивний, оперативний, продуктивно-творчий (комунікативний).

7. У дослідженні встановлено, що зміст мовного матеріалу має відповідати принципам комунікативної цінності, доступності та системності, нести комунікативне і діяльнісно-змістове наповнення поряд із лінгвістичним і культурологічним; в певній єдності та послідовності відповідати необхідності

формування основних комунікативних ознак культури мовлення.

8. На підставі аналізу експериментальних даних з'ясовано, що системність і різноманітність підготовчих і мовленнєвих вправ за змістом і формою виконання мають забезпечувати позитивну мотивацію навчальної діяльності, збуджувати пізнавальний інтерес школярів щодо оволодіння досконалим мовленням, виховувати повагу до української мови як державної; свідоме ставлення учнів до норм, притаманних системі сучасної української літературної мови.

9. Стрижнем дослідно-експериментального навчання виступили розробка і практична реалізація науково обґрунтованої і методично доцільної лінгво-дидактичної експериментальної технології формування культури українського мовлення російськомовних першокласників, яка включала поетапність засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури, методичне забезпечення і відповідну організацію навчально-мовленнєвої діяльності.

10. Дослідження дозволило простежити відчутні позитивні зміни у засвоєнні першокласниками експериментальних класів основних комунікативних ознак культури українського мовлення. Покращилась змістовність висловлювань, кількість реплік у діалозі та монологі, їх насиченість граматичними формами, мовно-виражальними засобами. Перевірка якісного рівня нормативності мовлення, яка проводилась у травні 1999 року, свідчить про те, що в експериментальних класах у порівнянні з контрольними суттєво зросли показники дотримання досліджуваних комунікативних ознак. Так, наприклад, точність мовлення поліпшилась на 15,5%, орфоепічна правильність – на 17,0%, доречність - на 28,2%. Кількість порушень багатства мовлення зменшилась на 37,1%.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці педагогічної технології, спрямованої на формування мовленнєвої особистості учнів чотирирічної початкової школи.

Основний зміст дисертації відображено у таких **публікаціях**:

1. Формування орфоепічних норм мовлення першокласників // Науковий вісник : Педагогічні проблеми сучасної школи. - Вип.2. – Ізмаїл, 1997. - С.53-57.

2. Завдання вчителя початкової школи у формуванні культури мовлення учнів // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 4. - Ізмаїл, 1998. – С. 143-147.

3. Творча самореалізація в організації процесу засвоєння російськомовними першокласниками культури українського мовлення. Зб.: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики.-Вип.2.- К.: НПУ ім.М.П.Драгоманова, 1999. – С.369-374.

4. Напрямки формування культури українського мовлення першокласників // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. - Ізмаїл, 2000. – С. 76-80.

5. Використання вчителем продуктивно-творчого методу у процесі засвоєння першокласниками українського мовлення: Зб.: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. – Вип.4. - К.: НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2000. – С.262-266.

6. Лінгвістичні основи формування культури українського мовлення першокласників // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип.10. - Ізмаїл, 2001. – С. 83-86.

7. Формування мовленнєвої культури російськомовних першокласників // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.– Тернопіль. – 1996. – с. 44.

8. Орфоепічна правильність як чинник мовленнєвої культури учнів.- Збірник науково-методичних праць: Актуальні проблеми розбудови національної освіти.- Ч.П. – Київ-Херсон, 1997.- С.159 - 162

Пенькова С.Д. Формування культури українського мовлення російськомовних першокласників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Ізмаїльський державний педагогічний інститут. - Ізмаїл, 2001.

Дослідження присвячено проблемі формування культури українського мовлення російськомовних учнів першого класу шкіл з українською мовою викладання на уроках навчання грамоти та початкового курсу української мови.

У роботі розглянуто психологічні, психолінгвістичні та лінгвістичні основи формування мовленнєвої культури російськомовних першокласників, виділено провідні принципи і критерії добору мовного матеріалу щодо засвоєння основних комунікативних ознак культури мовлення.

На основі аналізу лінгвістичних, психолого-педагогічних і методичних джерел, практики сучасної початкової школи розроблена та експериментально апробована лінгводидактична технологія формування культури українського мовлення російськомовних першокласників.

У дисертації визначено етапи формування культури мовлення, з'ясовано використання адекватних методів, прийомів і засобів мовленнєвої практики, виявлено психолого-педагогічні передумови формування культури українського мовлення, відображено процес і результати дослідно-експериментального навчання.

Методика формуючого експерименту передбачала створення спеціально організованої навчально-мовленнєвої діяльності, спрямованої на поетапне засвоєння основних комунікативних ознак мовленнєвої культури за чотирма напрямками – опанування норм сучасної української літературної мови (орфоепічна та граматична правильність мовлення), формування навичок активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення), формування вмінь діалогічного висловлювання (доречність, мовленнєвий етикет), формування навичок монологічного мовлення (логічність, виразність) та побудову системи підготовчих і мовленнєвих вправ.

Результати дослідження показали ефективність запропонованої автором лінгводидактичної технології формування культури українського мовлення російськомовних учнів першого класу шкіл з українською мовою викладання на уроках навчання грамоти.

Ключові слова: навчально-мовленнєва діяльність, культура українського мовлення, основні комунікативні ознаки мовленнєвої культури, система вправ.

Пеньковая С.Д. Формирование культуры украинской речи русскоязычных первоклассников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинский язык). Измаильский государственный педагогический институт. - Измаил, 2001.

Исследование посвящено проблеме формирования культуры украинской речи русскоязычных учащихся первого класса школ с украинским языком преподавания на уроках обучения грамоте и первоначального курса украинского языка.

В диссертации раскрыта сущность понятия “культура речи”, представлена система основных коммуникативных качеств речи, необходимых и достаточных для овладения русскоязычными первоклассниками культурой украинской речи. Учитывая особенности формирования нормативной речи младших школьников определено понятие “первоосновы речевой культуры”, которое характеризует способность говорящих правильно, точно, логично высказываться, подбирая языковые средства соответственно цели и обстоятельствам коммуникации, общепринятому речевому этикету.

В работе рассматриваются психологические, психолингвистические и лингвистические основы формирования речевой культуры русскоязычных первоклассников, выделены ведущие принципы и критерии отбора языкового материала с целью усвоения основных коммуникативных качеств речевой культуры.

На основе проведенного анализа лингвистических, психолого-педагогических и методических источников, практики современной начальной школы разработана и экспериментально апробирована лингводидактическая технология формирования культуры украинской речи русскоязычных первоклассников.

В диссертации определены этапы формирования культуры украинской речи (первоначально-ознакомительный, репродуктивно-деятельностный, коммуникативно-творческий). Задачами первого этапа стали формирование первоначальных речевых умений первоклассников, усвоение орфоэпической и грамматической правильности речи посредством выполнения упражнений имитационного и оперативного характера. На втором этапе формировались умения говорить по-украински, вырабатывались такие качества, как точность, логичность, чистота и богатство речи. Использовались подстановочные и трансформационные упражнения, редактирование. Третий этап предусматривал активизацию и генерализацию речевых умений учащихся при построении диалогических и монологических высказываниях. При этом формировались уместность и выразительность, соблюдение норм речевого этикета. В ходе исследования было установлено, что среди имеющихся методов речевой практики наиболее эффективными являются объяснительно-иллюстративный, имитационный, репродуктивный, оперативный и продуктивно-творческий (коммуникативный). Экспериментальное обучение показало, что оптимальный выбор методов, приёмов и средств развития речи обусловлен мотивацией и характером учебно-речевой деятельности, содержанием языкового материала, составом учащихся, уровнем теоретико-методической подготовки учителя.

В диссертационной работе рассмотрены психолого-педагогические условия формирования культуры украинской речи русскоязычных первоклассников, отображён процесс и результаты экспериментального обучения.

Методика формирующего эксперимента предусматривала создание специально организованной учебно-речевой деятельности, направленной на поэтапное усвоение основных коммуникативных качеств культуры речи по четырём направлениям – овладение нормами современного украинского литературного языка (орфоэпическая и грамматическая правильность речи), формирование навыков активной работы со словом (точность, чистота, богатство речи), формирование умений диалогического высказывания (уместность, речевого этикета), формирование навыков монологической речи (логичность, выразительность); построение системы

упражнений (подготовительных и речевых).

При создании системы упражнений для формирования культуры украинской речи русскоязычных первоклассников учитывались поэтапность формирования речевой культуры, характер умений (языковые, речевые), уровень речевой деятельности (репродуктивный, продуктивный, творческий).

Результаты исследования свидетельствуют об эффективности разработанной лингводидактической технологии формирования культуры украинской речи русскоязычных первоклассников. Было установлено, что в ходе ее внедрения на уроках обучения грамоте повышается уровень овладения младшими школьниками культурой речи, улучшается наполняемость монологических и диалогических высказываний детей со стороны правильности, логичности, выразительности и других коммуникативных качеств речевой культуры.

Практическое значение исследования состоит в том, что его материалы могут быть использованы учителями начальных классов в процессе изучения украинского языка; в системе профессиональной подготовки будущих учителей в педагогических колледжах, училищах и высших учебных заведениях; при составлении учебно-методических пособий для развития украинской речи русскоязычных первоклассников.

Ключевые слова: учебно-речевая деятельность, культура украинской речи, основные коммуникативные качества речевой культуры, система упражнений.

Penkova S.D. Developing of Culture of Ukrainian Speech of the First Classes Mastering Russian. – Manuscript.

The Thesis on the Competition of the Research Work of the Candidate of Science on the Specialty 13.00.02 – The Theory and the Method of Teaching (the Ukrainian Language). The Izmail Pedagogical Institute. – Izmail, 2001.

The thesis is designed for the problem of the developing of culture of the Ukrainian speech of the first classes mastering Russian in schools where they are taught. In the research work the author considers psychological, psycho-linguistics and linguistics bases of the developing of culture of the Ukrainian speech of the junior classes.

The dominant principles and criteria of the vocabulary selection is the mastering of the main communicative quality of speech culture.

On the basis of the analysis of psychological, pedagogical, methodic literature and the practice of the contemporary elementary school the technological didactic was worked out on the above mentioned problem.

In the thesis the author gives and defines the stages on the developing of the speech culture, the effective methods of speech habits (practice), the system of preparatory and speech exercises. The process and the results of the experiment are presented too.

The technology of the experiment given by the author in the thesis is effective.

Key words: educational speech activity, the culture of the Ukrainian speech, the main communicative quality, the system of exercises.